

Beziel door gedeelde afkeer

De rol van het wetenschappelijke vraagstuk van de homoseksualiteit in het politieke debat 1901-1911

Jolanda van der Lee*

Summary

On an international conference in Amsterdam in 1901, criminologist Arnold Aletrino explained the newest theory on homosexuality, which stated that it was not a disease or perversion, but an innate, 'natural' phenomenon. This theory shocked important politicians among whom Dutch prime minister Abraham Kuyper, who therefore started a political debate on legislation on homosexuality. Ultimately this debate led to art. 248 bis of the Dutch Penal Code in 1911 that prohibited – under certain circumstances – 'indecenty' between people of the same sex. In this article I discuss how between 1901 and 1911 the aversion to homosexuality was so obvious in the Netherlands for almost everyone, that right-wing politicians could deploy the existence of the new theory on homosexuality as a stick to beat the left-wing dog. Confessional politicians used it as a means to prove that the Christian 'Free University' should be entitled to award academic degrees and to illustrate the dangers of public libraries and of the plans for change in the judicial system. Socialists and Liberals had no defence against this weapon, because they shared the moral judgment on homosexuality with the right-winged politicians. Therefore, in the political debate on the 'anti-gay-article', the dispute was not about what Troelstra called "the abhorrence of homosexuality that we all share", but whether legislation on homosexuality was appropriate.

Inleiding

In 1911 nam het Nederlands parlement een wetsartikel aan dat – onder bepaalde omstandigheden – seksualiteit tussen mensen van hetzelfde geslacht

---

* Jolanda van der Lee werkt als zelfstandig redacteur en voert onderzoekswerkzaamheden uit voor de leerstoel Literatuur en Wetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen. Met haar promotieonderzoek *Ecce homo: Tussen Sodoms zondaar en schepsel Gods* wil ze de vraag beantwoorden of en hoe katholiek en protestants Nederland in de eerste decennia van de twintigste eeuw het wetenschappelijke discours rond homoseksualiteit een plaats en invulling gaf binnen het eigen geloofsdiscours.

verbod. Dat was precies een eeuw nadat Napoleon ‘tegennatuurlijke ontucht’ uit het wetboek geschrapt had. De nieuwe strafbaarstelling was het resultaat van een publiek en politiek debat dat tien jaar daarvoor begonnen was, nadat criminoloog-arts Aletrino op een congres in Amsterdam in 1901 een lezing had gegeven over de nieuwste wetenschappelijke inzichten in homoseksualiteit. De heikele kwestie van wat toen bij voorkeur ‘uranisme’ werd genoemd, kwam vervolgens via de congresverslagen voor het eerst buiten de kring van psychiaters, gerechtsartsen en andere wetenschappers terecht. Eenmaal in de publieke ruimte beland, leidde het wetenschappelijke verschijnsel homoseksualiteit in Nederland tot politiek tumult tot op het hoogste niveau.

Nu was tumult niet ongebruikelijk want in het begin van de twintigste eeuw was het politieke landschap in Nederland sterk gepolariseerd. Links – toentertijd gevormd door socialisten en liberalen – stond vaak lijnrecht tegenover rechts, dat bestond uit de confessionele politici (onder wie katholieken, leden van Kuypers ARP en andere antirevolutionaire en christelijk-historische politici). Maar in de kwestie homoseksualiteit lag dat anders. Juist dankzij die gedeelde zedelijkheidsnorm blijkt het onderwerp homoseksualiteit een haarscherp beeld te geven van een Nederland dat politiek tot op het bot verdeeld was. In dit artikel wil ik laten zien welke opmerkelijke rol het wetenschappelijke discours rond homoseksualiteit in het politieke debat in de periode 1901-1911 speelde door het bestaan van die door links en rechts gedeelde afkeer. Om dit te kunnen doen, volgt hierna eerst een schets van de geschiedenis van dat wetenschappelijke discours en de wijze waarop het in de politiek terechtkwam vanaf 1901. Vervolgens staat de rol centraal die het discours speelde in drie politieke debatten waarin confessionele en seculiere politici met elkaar twistten over onderwerpen die inhoudelijk in feite niets te maken hadden met homoseksualiteit. Het slot van de bijdrage wordt gevormd door een korte bespreking van het wettelijke slotstuk van het politieke debat rond homoseksualiteit in deze periode: het aannemen van een ‘anti-homo-artikel’ tijdens het zedelijkheidsdebat in 1911, een wetsartikel dat tot in 1971 onderdeel zou blijven van de Nederlandse strafwetgeving.¹

Het wetenschappelijke discours rond homoseksualiteit²

Verhalen over liefde tussen mensen van hetzelfde geslacht zijn van alle tijden en al in eeuwenoude bronnen werd gesproken over seksuele daden tussen mannen en vrouwen onderling. In de klassieke tijd was hier nog waardering voor, maar met de komst van het christendom brak in de westerse wereld het

tijdperk aan van vervolgingen van de naar de bijbelse zondaren vernoemde ‘sodomiters’. In Nederland lag de felste vervolgingsgolf – met tientallen executies – rond 1730 (Aldrich 2006; Hekma 1987; Hekma 2004).

In diezelfde achttiende eeuw onderging in heel Europa de strafwetgeving een verandering onder invloed van de Verlichting. Steeds meer machthebbers vonden dat het bestraffen van bijbelse zonden aan God moest worden overgelaten en dat de Staat alleen dan tegen zogenaamde zonden moest optreden wanneer er sprake was van inbreuk op rechten van anderen of van schennis van de openbare eerbaarheid. In de negentiende eeuw begon men bovendien oog te krijgen voor de geestesgesteldheid van die daders. Of er sprake was van een ‘vrije wil’ c.q. of iemand toerekeningsvatbaar was voor zijn daden, werd bepalend voor de berechting. Dat gold dus ook voor plegers van strafbare ontucht, zoals ontucht in het openbaar of met bijvoorbeeld een leerling (Hekma 1987; Hekma 2004; Oosterhuis 2000).

Door de veranderde opvatting over wat wetgeving wel en niet strafbaar moest stellen en door de introductie van het juridische begrip toerekeningsvatbaarheid werden in de loop van de negentiende eeuw steeds vaker artsen als gerechtelijk-deskundigen ingeschakeld bij ontuchtzaken. Zij waren er om lichamelijke schade bij slachtoffers vast te stellen en uitsluitsel te geven over de vraag of beklaagden wel of niet verantwoordelijk konden worden gesteld voor hun daden. De ervaringen en de daardoor opgedane kennis werden vastgelegd en uitgewisseld via medische publicaties. Zo ontwikkelde zich een wetenschappelijk discours waarin de relatie tussen seksuele daden en geestelijke gesteldheid centraal stond en waarin de overtuiging terrein won dat afwijkende seks veroorzaakt kon worden door ‘een zieke wil’, anders gezegd: door een geestelijke stoornis (Hekma 1987; Hekma 2004; Oosterhuis 2000; Van der Lee 2016).

Het is dan ook niet verrassend dat het in deze medisch-juridische context was, dat de eerste wetenschappelijke publicaties over wat wij nu homoseksualiteit noemen verschenen. De term homoseksualiteit in de betekenis van het hebben van een seksuele voorkeur voor leden van hetzelfde geslacht (Van Dale) is hier in feite een anachronisme want tot in het eerste decennium van de twintigste eeuw werden bij voorkeur de termen ‘uranisme’ en ‘*contraire Sexual-empfindung*’ gebruikt. Die eerste publicaties verschenen halverwege de negentiende eeuw en waren van Franse en Duitse gerechtelijke artsen die vaststelden dat er mannen bestonden die zich seksueel alleen tot mannen aangetrokken voelden en dat bij hen een zekere aangeboren vrouwelijkheid in de geest te zien was. Terzijde werden ook wel vrouwen die met vrouwen seks hadden genoemd (Hekma 1987; Hekma 2004; Oosterhuis 2000).

In het laatste kwart van de negentiende eeuw breidde het wetenschappelijke discours rond de *contraire Sexual-empfindung* zich snel over Europa uit. Het bestond niet alleen uit medische onderzoeksverslagen over patiënten of door de rechtbank beklaagden, maar ook uit allerlei informatie die medici en andere onderzoekers kregen via levensgeschiedenissen die zij op hun verzoek, maar ook spontaan, ontvingen van uraniërs. Deze informatie ‘uit de eerste hand’ leidde tot de wetenschappelijke overtuiging van artsen en psychiaters dat het koesteren van liefde voor of het hebben van seks met iemand van hetzelfde geslacht iets was wat niet zozeer of alleen met ‘anders doen’ te maken had, maar ook een kwestie kon zijn van ‘anders zijn’: de onderzoekers stelden het bestaan vast van een homoseksuele identiteit (Hekma 1987; Van der Lee 2016).³

De artsen vonden deze identiteit fascinerend en ontwikkelden er verschillende theorieën over. De belangrijkste vraag – naast meer triviale zoals die of uranisten tegen drank konden en of ze rookten – vonden ze die naar de aard ervan. Onderzoekers als gerechtsartsen, criminologen en psychiaters braken zich het hoofd over de kwestie of het uranisme aangeboren was of niet. Verder theoretiseerden ze over de vraag of de *contraire Sexual-empfindung* een (besmettelijke) ziekte of een degeneratieverschijnsel was of puur een perverse van verderfelijke wellustelingen die uitgekeken waren op andere zonden.

Rond 1900 was de meest verlichte, moderne visie dat uranisme een aangeboren verschijnsel was en dat het geen kwestie was van een (besmettelijke) ziekte, degeneratie of perverse wellust, maar van een variëteit: de natuur zou niet alleen mannen en vrouwen gecreëerd hebben, maar ook een ‘derde geslacht’ dat bestond uit mengvormen van vrouwen en mannen (Hekma 1987; Van der Lee 2016). Grondlegger van deze gedachte over het bestaan van een derde geslacht was een Duitse jurist, Karl Ulrichs, die er in de periode 1864-1879 een reeks van twaalf brochures over publiceerde. Al in 1864 schreef hij over het (burgerlijk én kerkelijk) huwelijk en de ontoegankelijkheid daarvan voor homoseksuelen. Hij was ervan overtuigd dat de ‘uraniër’ of ‘urning’ – deze benamingen waren ook door hem bedacht – een vrouwelijke ziel was, gevangen in een mannelijk lichaam en een ‘urningin’ een mannelijke ziel in een vrouwelijk lichaam. Zijn ideeën kregen vanaf eind negentiende eeuw brede bekendheid en medische geldingskracht dankzij de Duitse arts en seksuoloog Magnus Hirschfeld. Deze maakte er zijn levenswerk van de ideeën van Ulrichs rond ‘het derde geslacht’ uit te werken tot zijn zogenoemde *Zwischenstufentheorie* en een zo breed mogelijke bekendheid aan deze theorie te geven door het houden van lezingen en het uitgeven van talloze publicaties.

Hirschfelds theorie stelde dat er een continuüm was van menselijke seksuele types variërend van geheel mannelijke mannen tot geheel vrouwelijke vrouwen met tientallen, zo niet honderden of zelfs honderdduizenden *Zwischenstufen*⁴, waaronder die van de mannelijkste vrouw en de vrouwelijkste man. Hij publiceerde honderden voorbeeldgevallen uit zijn medische praktijk en die van anderen als onderbouwing van zijn theorie en wist zelfs dé deskundige op het gebied van de seksuologie, de Duits-Oostenrijkse psychiater Krafft-Ebing – schrijver van het standaardwerk over seksuele afwijkingen *Psychopathia Sexualis* (1886) waarmee door hem gemunte wetenschappelijke termen als sadisme en masochisme bekend werden – ervan te overtuigen dat homoseksualiteit niet altijd een ziekte of degeneratie was zoals deze in de eerste edities van zijn werk had geschreven.

In Nederland vonden Hirschfelds theorieën onder andere navolging bij arts-criminoloog Arnold Aletrino. Deze raakte er zelfs zo van onder de indruk dat hij degene werd die als eerste op een internationaal congres in Europa de theorie van een derde geslacht als een natuurlijke variëteit besprak. Hij deed dit op het *Ve Congrès Internationale D'anthropologie criminelle* te Amsterdam in 1901 (Aletrino 1901). In zijn lezing 'La Situation sociale de l'Uraniste' ontvouwde hij niet alleen de theorie over de uraniër als een natuurlijke variëteit en dus als een gezond en normaal mens, maar pleitte hij ook voor de maatschappelijke acceptatie en gelijkgerechtigdheid van deze aangeboren homoseksueel. Met deze steen in de vijver zette hij in Nederland een politiek debat in gang dat niet alleen zijn pijlen op hem persoonlijk en op andere pleitbezorgers van de theorie zou richten, maar dat er uiteindelijk ook toe leidde dat in 1911 in de Nederlandse strafwet een artikel over homoseksualiteit zou worden opgenomen. In de periode tussen de lezing in 1901 en de wet in 1911 zien we echter dat het onderwerp ook ter sprake komt in debatten met heel andere politieke doeleinden dan wetgeving rond homoseksualiteit.

'Keurmeesters der christelijke beginselen'

Dat het onderwerp uranisme buiten de academische kringen de nodige reuring zou veroorzaken zal arts en privaattoecent Aletrino niet verrast hebben. Al op het congres zelf werd hij in de discussie over zijn lezing hard op zijn standpunt aangevallen door wetenschappers uit verschillende landen en door Wertheim Salomonson, professor aan dezelfde Universiteit van Amsterdam waar Aletrino doceerde. Deze hoogleraar zenuwziekten maakte met zijn stelling dat de normale homoseksueel een *contradictio in terminis* is direct helder

dat hij Aletrino's standpunt niet deelde (Discussie 1901, 493). Weerstand was dus te verwachten, maar Aletrino zal niet bedacht hebben dat hij persoonlijk door minister-president Abraham Kuyper aangevoerd zou worden als hét doorslaggevend bewijs van hoe de verspreiding van maatschappelijk ontwrichtende denkbeelden uit de hand begon te lopen en dat daar iets aan gedaan moest worden.

Dat gebeurde in een politiek debat drie maanden na het congres (EK 1902).⁵ Tijdens de algemene beraadslagingen in januari 1902 krijgt de gereformeerde Kuyper van de hervormde liberaal Van Boneval Faure het verwijt dat diens kabinet “zich geen andere Christelijke beginselen [kan] denken dan die welke hun positief, specifiek, confessioneel Christendom uitmaken”. Hij geeft een sneer naar dit monopoliseren van de enige juiste christelijke beginselen en de talloze organisaties die dat heeft doen ontstaan: “Hebben we niet zien verrijzen Christelijke krankzinnigengestichten, Christelijke naai- en breischolen, Christelijke geheelonthouders, ik meen zelfs Christelijke fanfarekorpsen?” Echt kwaad is hij op de Christelijke Gereformeerde kerken die volgens hem met hun benaming de Hervormde Kerk voor onchristelijk uitmaken. Maar dat zou allemaal nog tot daaraan toe zijn als de confessionelen zich zouden beperken tot het kerkelijke terrein, maar dat doen ze niet. Ze willen als “keurmeesters van de christelijke beginselen” die beginselen ook steeds meer doen heersen in de staatkunde en wetgeving en dat vindt de liberaal “staatsgevaarlijk” worden en in de richting gaan van het aantasten van de godsdienstvrijheid.

Minister-president Kuyper weert zich tegen dit verwijt door te stellen dat het geen wens, maar pure noodzaak is voor zijn kabinet om in het landsbestuur de christelijke beginselen meer te benadrukken. Het kabinet moet wel optreden tegen de zogenaamd moderne ideeën over de verhoudingen die de orde van de maatschappij uitmaken: de verhouding tussen man en vrouw, tussen ouders en kinderen, tussen bazen en arbeiders en tussen onderdanen en overheid. Die ideeën beginnen namelijk de natuurlijke orde te bedreigen. Kuyper wil daar wel één afschrikwekkend voorbeeld als bewijs van geven. Hij zegt het onderwerp in de Kamer niet letterlijk bij de naam te kunnen noemen, maar dat het “de zonde is, waarom door God eens steden in een zoutdal veranderd zijn.” Hij vraagt zijn politieke tegenstander hoe die het dan vindt dat een docent van een Nederlandse universiteit op een congres in Nederland over “degenen, die zich aan die gruwelijke zonde schuldig maken” onder andere heeft gezegd dat zij even nuttig voor de maatschappij kunnen zijn als “normale heteroseksuelen”. Kuyper citeert om zijn betoog kracht bij te zetten lange stukken uit Aletrino's congreslezing waarin deze onder meer stelde dat

het uranisme bestaansrecht heeft naast de heteroseksualiteit. Dat het gezonde mensen zijn en dat verhoudingen zoals Plato die wenste, zelfs een weldadige invloed op hun omgeving hebben.

Kuyper is er zeker van dat dit voorbeeld van Aletrino – docent aan de neutrale Universiteit van Amsterdam – voldoende is om zijn politieke tegenstander te overtuigen van de deplorabele toestand waarin Nederland dreigt terecht te komen als er door het kabinet niet tegen verbreiding van dit soort maatschappelijk ontwrichtende ideeën wordt opgetreden. Hij stelt: “Wanneer wij, orthodox belijdende Christenen, de zorg daarvoor overlaten aan de heeren der linkerzijde, dan [...] weten wij, dat de moker gereed ligt om een voor een, elk der Christelijke grondslagen van ons volksleven aan te tasten.” Kuypers kabinet wil de Nederlandse staat redden van deze teloorgang door het orthodoxe element erin te versterken. Een voorwaarde daarvoor is dat het confessionele deel van het volk met dezelfde wapens wordt uitgerust als de rest van de bevolking. Tot die wapens behoort zijns inziens het bijzonder hoger onderwijs dat hij dan ook dezelfde rechten wil geven als het zogenaamde neutrale onderwijs waartoe de universiteit van Aletrino behoorde. Hiermee loopt hij alvast vooruit op het onderwijswetsvoorstel waaraan zijn kabinet werkt.

‘Om de ziel van het kind’

Ruim een jaar later was het wetsontwerp Hoger Onderwijs van het kabinet-Kuyper klaar en in februari 1904 werd het in de Tweede Kamer besproken (TK 1904).⁶ Een strijdpunt in het debat erover is dat met deze wet de “principele” Vrije Universiteit (VU) dezelfde rechten zou krijgen tot het verlenen van academische graden als de “indifferente” Universiteit van Amsterdam, waaronder het *ius promovendi*: het recht iemand de doctorstitel te verlenen. Op deze manier zou het voor studenten van de VU mogelijk worden aan de eigen universiteit te promoveren en zouden ze daarvoor niet langer gedwongen worden naar een van de andere universiteiten te gaan, die zich volgens Kuyper een veel te grote onderwijsvrijheid veroorloofden.

De tegenstanders van deze gelijkschakeling van de VU stellen dat voor de meeste vakken geldt dat de levensbeschouwing niet ter zake doet. In ieder geval zouden zij niet weten wat “Calvinistische cosmographie of Gereformeerde chemie” zou inhouden en bovendien hebben zij alle vertrouwen in het vermogen van de onderwijsinstellingen om zelf de grenzen van hun vrijheid te bepalen: “Deze zijn goede zeden en openbare orde.” Kuyper daagt vervolgens de woordvoerder van de oppositie uit dan maar eens aan te geven tot waar die

grens loopt. Hij herinnert aan het hierboven reeds genoemde congres voor criminele antropologie:

“Door een docent aan een Universiteit met indifferent stelsel, is toen ten opzichte van de zonde, die ik niet zal noemen, maar die ik zal aanduiden met de herinnering aan de in de Zoutzee begraven steden, de meening verkondigd, dat deze gruwel niet alleen geheel gelijk stond met het huwelijk, maar zelfs, dat het plegen van dien gruwel bevorderlijk was voor het welzijn van de maatschappij. [...] Nu vraag ik den geachten afgevaardigde [...] of hij meent, dat dit binnen of over de limiet van wat kan ligt: ligt dit aan deze zijde van de grens of aan de overzijde?”

Kuyper herhaalt verder exact hetzelfde lange citaat dat hij al in het debat van 1902 debiteerde uit Aletrino's verdediging van het bestaansrecht van het uranisme. Ook vertelt hij er nu nog bij dat deze wetenschappelijke inzichten andere medici die op het congres aanwezig waren te ver gingen en die volgens het congresverslag stelden “dat zij de bespreking van het kwaad alleen in zoover vruchtbaar konden achten, als het er toe leiden zou, om de maatschappij voor dien gruwel te bewaren”. De aangesproken woordvoerder van de oppositie reageert niet op deze uitspraken en weigert expliciet op Kuypers uitdaging in te gaan: “Ik laat my niet verleiden om my te onderwerpen aan een verhoor op vraagpunten over grensquaestiën ter zake van de vrijheid van gedachte-uiting toekomende aan openbare Universiteits-docenten. Ik begeef my daarin niet.”

Volgens Kuyper heeft het allemaal te maken met wat men onder wetenschap verstaat. Dat voor de een geldt dat wetenschap het zien van den Oerdenker, van God, in het geschapene is, maar dat de ander uitsluitend naar het geschapene zelf kijkt. Hij vindt dat de Overheid niet de ene wetenschap mag bevoordelen boven de andere. Uiteindelijk nam de Tweede Kamer de onderwijswet aan, maar werd deze geblokkeerd door de Eerste Kamer. Na de nodige politieke strubbelingen⁷ kwam het wetsvoorstel een jaar later daar weer aan de orde toen de Staatsbegroting voor 1905 in februari van dat jaar werd besproken (EK 1905).⁸

Nu is het de katholieke voorman Van der Biesen die over de noodzaak van het bijzonder onderwijs begint, want volgens hem is inmiddels wel aangetoond dat wat de Rijksuniversiteiten doceren voor een groot deel van het volk niet goed is. “Vrije universiteiten moest dus de conclusie wezen.” Tegen de stelling van zijn tegenstanders dat wetenschap alleen aan intellect gebonden is en niet aan een Openbaring of hogere leidraad, stelt hij de vraag wat wetenschap dan eigenlijk is. Hij noemt als erg voorbeeld de voorbehoedsmiddelen

waarvan de ene wetenschapper zegt dat het een zegen is voor de mensheid en onschadelijk, terwijl een ander het tegendeel beweert. Hij gaat verder met wat hij een nóg erger voorbeeld vindt, namelijk dat in *Themis*, het hoogstaande vakblad voor juristen, een artikel is verschenen waarin ene mr. Schorer stelt dat homoseksualiteit veroorloofd moet zijn. Van der Biesen weet dan nog niet dat deze publicatie pas de eerste kennismaking zal zijn van de kamerleden met mr. jonkheer J.A. Schorer. In de jaren erna zou deze jurist bij hen zeer bekend worden als onvermoeibare strijder voor gelijkberechtiging van de homoseksueel en oprichter van het Nederlandsch Wetenschappelijk Humanitair Komitee in 1912, een voorloper van het huidige COC.⁹

Van der Biesen legt uit dat homoseksualiteit volgens Schorer in het artikel in *Themis* niet eens ontucht of tegennatuurlijk genoemd mag worden en dat de jurist diezelfde Aletrino en de inzichten over de urnische mens aanhaalt waarover Kuyper al eens sprak: “Dat artikel is eenvoudig verschrikkelijk – ik kan er geen andere benaming voor vinden.” Men mag dat dan in Amsterdam allemaal maar de meest natuurlijke zaak van de wereld vinden, voor hem is het hét bewijs van de noodzaak van de ingediende onderwijswet:

“[het gaat erom dat] ons volk [...] de heilige vrijheid bezit om zyn kinderen op te voeden volgens eigen geloofsovertuiging en dat niet alleen in het lager, maar ook in het middelbaar en hooger onderwijs. De stryd voor die vryheid zal uitgestreden moeten worden, want het gaat hier om het dierbaarste, waarom het gaan kan, namelijk om de ziel van het kind.”

Het werk van Aletrino en Schorer die op grond van de nieuwste wetenschappelijke inzichten een lans breken voor maatschappelijke acceptatie van uraniërs dient dus als afgrijselijk voorbeeld van de bedreiging die het ‘neutrale’ hoger onderwijs kan vormen voor de zielen van de kinderen der gelovigen. Van den Biesen geeft aan dat “– Goddank – de hoogste rechterlijke magistraat in den lande”, namelijk de voorzitter van de Hoge Raad, wel al een tegenstuk heeft geschreven in hetzelfde juristenblad. Hierin heeft deze helder gesteld dat het de rechter is die bepaalt wat binnen de goede zeden valt en dat die zeden eisen, “dat in eene ordelijke samenleving [...] hartstocht beperkt blijve binnen de regelmatige samenleving van man en vrouw en dat de heiligheid van het huwelijk hoog worde gehouden.”

Rechters van tweeërlei zedelijkheid

Het mag voor Van den Biesen een geruststellende gedachte geweest zijn te kunnen vertrouwen op het zedelijke begrip van de rechter, het was echter juist dit vertrouwen dat drie jaar later in het parlement in gevaar dreigde te komen. De rechter als bewaker van de goede zeden kwam namelijk door een wetsvoorstel dat de gerechtelijke organisatie wilde wijzigen (EK 1908)¹⁰ ter discussie te staan, omdat daarin sprake was van het invoeren van de zogenoemde enkelvoudige rechtbank. Tot dan toe werd elke rechtszaak door een college van rechters bekeken, maar met deze wet zou het mogelijk gemaakt worden bepaalde zaken door een alleensprekende rechter – de *unicus judex* – te laten afhandelen. Het is gezien het hiervoor vertelde niet toevallig dat het Van den Biesen is die in het Kamerdebat over het wetsvoorstel een fel betoog houdt over de noodzakelijkheid van totale handhaving van collegiale rechtspraak. Voor hem is het onacceptabel dat de beoordeling of iets al of niet binnen de goede zeden valt afhankelijk zou kunnen worden van één rechter. Hij vraagt zich af over welke goede zeden rechtszaken dan zouden gaan.

“Wat al verschil van meening heerscht er op dit oogenblik in ons land over de meest ingrijpende vraagstukken, bijv. over het eigendomsrecht, het huwelijk, de moraal, de zedelijkheid, enz. Mijnheer de Voorzitter! Zoover is het gekomen, dat hier door een Minister van Justitie“ is verklaard geworden; dat er tweeërlei soort van zedelijkheid is [en] dat als er een zeker aantal menschen in het land waren, die over zedelijkheid andere begrippen hadden dan de meerderheid, de wetgever ook verplicht was die meening te respecteren.”

Van den Biesen is diep bezorgd over hoe die ene rechter het begrip zedelijkheid in zou kunnen vullen. Hij wijst op een jurist die vond dat abortus geen misdrijf was. Als tweede gruwelijk voorbeeld van juridisch verkeerd zedelijk denken herinnert hij aan “dat schandelijke artikel” in *Themis* waarin homoseksualiteit verdedigd werd. Dit voorbeeld van “andere begrippen van zedelijkheid” is volgens hem een onweerlegbaar bewijs van de onwenselijkheid de behandeling van zaken aan één rechter over te laten. Het zijn dus ook hier weer de wetenschappelijke inzichten rond homoseksualiteit die als bewijs aangevoerd worden voor de onverkwikkelijke gevolgen waartoe bepaalde wetsvoorstellen kunnen leiden. Niemand ging op dit argument van Van den Biesen in en uiteindelijk werd de wetsbehandeling opgeschort. In juli 1910 verklaarde desgevraagd de nieuw aangetreden minister van Justitie Regout dat hij geen plannen koesterde om de alleensprekende rechter in te voeren.¹²

‘De menselijke trek naar het verbodene’

Minister Regout had echter wel plannen in verband met wetgeving rond homoseksualiteit. De auteur van het gewraakte artikel in het juristenblad, mr. Schorer, hoorde van deze voornemens en stuurde daarom in 1911 aan alle parlamentsleden zijn brochure *Tweeërlei maat*. In deze brochure zette hij wetenschappelijke inzichten rond homoseksualiteit uiteen en citeerde hij tientallen internationale artsen, psychiaters en seksuologen als bewijs dat homoseksuelen normale mensen waren. Daarom moesten ze dus ook met dezelfde juridische maatstaven beoordeeld worden en niet volgens andere wetsartikelen dan anderen. Deze nieuwe pennenvrucht over homoseksualiteit – bedoeld als informatie voor het debat rond de zedelijkheidswetgeving dat hierna aan de orde komt – blijkt in een politiek debat over een heel ander onderwerp uitgebreid besproken en geciteerd te worden. Het was namelijk hét wapen dat van confessionele zijde werd ingezet in protesten tegen de door het kabinet voorgenomen financiering van openbare leeszalen.

Deze post in de staatsbegroting van het kabinet-Heemskerk werd in 1911 fel bediscussieerd in de Eerste Kamer en net als in het debat rond het hoger onderwijs stond ook hier de zorg voor de kinderziel centraal (EK 1911).¹³ Onderliggende gedachte was de angst voor de besmettelijkheid die homoseksualiteit toegedicht werd. Eenmaal met homoseksualiteit kennisgemaakt zou een daardoor besmette ziel nooit meer onbedorven zijn. Daarom moesten de kwetsbare zielen – vooral jongeren dus – ver uit de buurt gehouden worden van dit soort onzedelijkheid. Het katholieke Kamerlid Vermeulen legt in het debat uit dat hij zwaar tegen subsidiering van openbare leeszalen is, omdat mensen een richtsnoer nodig hebben bij het lezen van werken en dat daarom de Rooms-Katholieke Kerk altijd al en nog steeds controle op de pers uitoefent. Het gaat dan met name om de lectuur van jeugdige en weinig ontwikkelde personen. Die raken zo snel de weg kwijt in het doolhof van verschillende meningen. En dan laat hij nu nog maar even “de verkeerde nieuwsgierigheid en de menselijke trek naar het verbodene” buiten beschouwing. Zijn conclusie is dat voor de grote meerderheid van de katholieken de openbare leeszalen dus gevaarlijke instellingen zijn, waarvan het bezoek afgeraden moet worden. Het zou dan dus onbillijk zijn hen er wel door hun belastingen aan mee te laten betalen. Dat kan dan alleen goed gemaakt worden door ook subsidie te verlenen aan katholieke leeszalen, “welke [...] het tegengift bieden voor de dikwijls aanlokkelijke, maar tevens gevaarvolle en verderflijke lekkernijen [van] de openbare leeszaal”.

Ook het Kamerlid Woltjer, net als minister-president Heemskerk gereformeerd en lid van de ARP, is kritisch over de leeszaalen en wat men daar zoal kan lezen:

“Er wordt zooveel als wetenschappelijk werk op de markt gebracht, wat geen wetenschap is. [...] Ik moet [...] wijzen op het groote gevaar, dat hier dreigt; [...] Ik noem met opzet het meest perverse en goddelooze, om zoo duidelijk mogelijk te zijn. [...] De brochure die er uitziet als een wetenschappelijke verhandeling: ‘Tweeërlei Maat’. [...] Wanneer men een dergelijke brochure ziet, denkt niemand er aan [...] wat er inderdaad in staat: [...] een pleitrede voor de homosexualiteit.”

Hij citeert grote stukken uit de brochure en vraagt zich af of dergelijke lectuur buiten de leeszaalen gehouden kan worden: “Het is waar: van dergelijke dingen gruwet men en gruwet in het algemeen het geheele volk; maar er zijn er die dat niet doen; men beroept zich op de wetenschap. [...] Daar ligt het groote gevaar, waaraan men zich door dezen [begrotings]post heeft blootgesteld.” Nog meer confessionele parlementsleden spreken hun zorgen uit en katholiek voorman Van den Biesen dreigt met een tegenstem tegen de staatsbegroting vanwege deze kwestie, omdat hij niet de verantwoordelijkheid wil dragen van het bederven van de jeugd op zedelijk en op geloofsgebied.

De minister-president zegt de ongeruste Kamerleden dat hij sowieso als eis aan de openbare leeszaal zal stellen dat daar boeken “van Christelijke richting” aanwezig zijn. Ook gaat hij nog even expliciet in op de genoemde brochure van Schorer, omdat het onderkennen van het gevaar daarvan in zijn ogen juist een argument vóór overheidsbemoeyenis met de leeszaalen is. Immers, als de regering zich helemaal afzijdig houdt van leeszaalen kan ze daar niets tegen doen, maar als leeszaalen een beroep willen doen op overheidssteun dan zullen ze die nooit krijgen als ze dergelijke werken in de collectie hebben.¹⁴

Links zwijgt tijdens deze discussie waarin de gemoederen hoog oplopen. Aan het eind van de beraadslagingen legt liberaal Kamerlid De Boer een verklaring af dat er bij “ons menschen van links” zo’n stilte was, omdat ze het de minister zo makkelijk mogelijk wilden maken, die immers voor ‘hun’ leeszaalen pleitte: “Ik meende daarom, dat dit kleine woord van verontschuldiging dat wij ons in dit debat niet hebben gemengd, niet achterwege mocht blijven. Ik herhaal, dat dit mij voorkomt juist te zijn gezien, daar wij in de gegeven omstandigheden de taak van den Minister zouden hebben verzwaaard en ons zelf in een minder aangename positie zouden hebben gebracht.” Uiteindelijk werd dit deel van het wetsontwerp staatsbegroting Binnenlandse Zaken 1911

toch door de Eerste Kamer aangenomen met 37 voor en 1 tegenstem: Van den Biesen was er nog steeds niet gerust op.

‘Beziel door [...] afkeer, dien wij allen deelen, van het homo-sexualisme’

Zowel in de besproken urgentie die het kabinet-Kuyper voelde om de christelijke waarden over het land te doen heersen als in de drie geschetste debatten rond het hoger onderwijs, de rechterlijke organisatie en de openbare leeszalen, zien we dat de kwestie homoseksualiteit door confessionelen als een soort ultiem wapen in het politieke debat in stelling werd gebracht. De wetenschappelijke inzichten rond homoseksualiteit vormden hét bewijs van de noodzaak dat aan de Vrije Universiteit dezelfde rechten zouden moeten worden toegekend als aan de andere universiteiten en de belichaming van de gevaren die de alleensprekende rechter en openbare leeszalen opleverden. De socialisten en liberalen hadden hier geen weerwoord op of deden er maar liever het zwijgen toe. Hoe verscheurd Nederland ook was over vele maatschappelijke kwesties, voor de houding ten opzichte van homoseksualiteit gold dat niet.

Dat had alles te maken met de al eerder aangegeven angst voor besmetting van het zuivere kind. Niet voor niets draaide het in de debatten rond het onderwijs en de leeszaal om de zorg voor de jonge, onbedorven ziel. Hoe diepgaand die angst was, blijkt wel heel sprekend uit de brochure die een vooraanstaand lid van de Raad van State, mr. Rochussen, in 1904 schreef. Deze adviseur van de regering sprak de zogenaamde wetenschappers – de artsen en juristen, die over homoseksualiteit als iets ‘normaals’ schrijven – rechtstreeks aan:

“Vraagt gij [...] in het openbaar te betoogen dat homo- en heteroseksualiteit, ‘gelijk-berechtigd’ zijn; [...] dan richt gij [...] erger kwaad aan dan de beide onverlaten die onlangs te Berlijn [...] een klein meisje [...] vermoordden. Het is dan telkens maar één slachtoffer: uwe wetenschappelijkheid zal ze bij millioenen kunnen tellen.”
(Rochussen 1904, 17)

Het was dan ook naar eigen zeggen uit zorg voor die jonge ziel dat minister Regout een artikel over homoseksualiteit tot onderdeel maakte van de Zedelijkheidswet 1911. Deze wet stelde paal en perk aan zaken als bordelen, kansspelen, geschriften met prikkelende afbeeldingen of aanstootgevende inhoud en methoden van informeren rond geboortebeperving. De meeste artikelen van deze wet waren al jaren eerder ontworpen als gewenste

aanvullingen op het Wetboek van Strafrecht. Regout voegde er in 1911 een nieuwe tekst voor wetsartikel 248 bis aan toe die seksueel handelen tussen een meerderjarige en minderjarige (toen tot 21 jaar) van hetzelfde geslacht strafbaar stelde. Hij wilde zo de jeugd tussen 16 en 21 jaar beschermen tegen meerderjarige homoseksuelen. Voor heteroseksuele seks bleef de bescherming voor jongeren tot 16 jaar gelden.

Dat links het minstens zo moeilijk als rechts had met het verschijnsel homoseksualiteit bleek al uit de hiervoor geschetste reacties op de aanvallen van rechts. Dit wordt nog helderder tijdens de bespreking van het ‘anti-homo-artikel’ van Regout in het debat in de Tweede Kamer over de Zedelijkheidswet in 1911 (TK 1911).¹⁵ Anders dan in bijvoorbeeld discussies over de wetsartikelen rond kunstafbeeldingen en voorbehoedsmiddelen slaat men elkaar nu niet om de oren met wat wel en niet ‘zedelijk’ is. Troelstra stelt “dat het zeer moeilijk is over het karakter van de homo-sexualiteit en over de vraag wat voor positie de objectief oordeelende mensch en de wetgever tegenover dat verschijnsel op zich zelf hebben in te nemen, tot een vaste beslissing te komen.” In de discussie rond het art. 248 bis is geen sprake van verschil in de ‘morele beoordeling’ van homoseksualiteit. Troelstra brengt deze gezamenlijke gevoelens zelfs expliciet onder woorden: “De Minister [Regout] is wel getroffen en bezield door zijn afkeer, dien wij allen deelen, van het homo-sexualisme.” Het gaat volgens de socialist ook niet om dit morele oordeel, maar het gaat erom maatschappelijk zwakken te beschermen tegen de overmacht van personen die hen met beloften voor geld of goed tot onlust verleiden. De afkeer van links van homoseksualiteit werd namelijk niet (alleen) ingegeven door een afkeer op grond van bijbelse of ‘algemeen zedelijke’ normen, maar (ook) door het afkeuren van het klassenverschil dat ten grondslag zou kunnen liggen aan verleiding van jongeren. Het maakte Troelstra dan verder niet uit of die verleiders homoseksuelen of heteroseksuelen waren.

Het waren dus niet de morele gevoelens in verband met het wetsartikel die de politieke spanning opleverden. De afkeer en de maatschappelijke afkeuring van homoseksualiteit waren het punt niet. Minister Regout stelde na het debat dan ook over zijn politieke tegenstanders tevreden vast, dat “afgezien van godsdienstige overtuiging de vormen van onzedelijkheid, die dit ontwerp bekampen wil, alle zonder uitzondering liggen binnen dat wat ook door hen als èn in algemeenen èn in strafrechtelijken zin voor onzedelijk wordt gehouden” (Eindverslag EK 1911, 509). De politieke meningsverschillen zaten wel in de mate waarin de Staat zich mocht mengen in het privéleven van zijn onderdanen en of één specifieke vorm van ontucht anders behandeld kon worden dan andere. Met andere woorden: of homoseksualiteit ook formeel,

dus bij wet, afgekeurd moest en kon worden. Daarnaast waren twistpunten of zo'n wetsartikel niet alleen maar propaganda voor homoseksualiteit was en of het wel of niet ruim baan zou geven aan chantage. Ook het stemgedrag van de Tweede Kamer weerspiegelde dat de discussie niet het morele oordeel, maar deze vragen betrof. De beoordeling van het wetsartikel stond los van de levensbeschouwing. Zo stemden velen van links, maar ook een gereformeerd en een Nederlands-hervormd lid van de CHU tegen de strafbaarstelling van het homoseksueel handelen in kwestie en bevonden zich onder de overgrote meerderheid van de voorstemmers van strafbaarstelling een aantal liberalen.¹⁶ Nadat in mei 1911 ook de Eerste Kamer ingestemd had met de Zedelijkheidswet bleef homoseksueel handelen tussen een volwassene en iemand jonger dan 21 jaar strafbaar totdat het artikel zestig jaar later afgeschaft werd.

Tot slot

Dat het in 1971 opheffen van de in 1911 ingevoerde strafbaarheid van homoseksueel handelen niet het einde betekende van het politieke debat rond homoseksualiteit moge duidelijk zijn. Een recente discussie in Nederland is die over de opvang van vluchtelingen die slachtoffer zijn van vervolging en geweld dat ingegeven is door een afkeer van homoseksualiteit die velen in Nederland vreemd lijkt te zijn. In deze bijdrage hoop ik duidelijk te hebben gemaakt dat een dergelijke afkeer nog maar een kleine honderd jaar geleden in Nederland voor bijna iedereen – gelovig of niet gelovig, links of rechts – zo vanzelfsprekend was, dat toentertijd het bestaan en het verdedigen van nieuwe wetenschappelijke theorieën die stelden dat homoseksualiteit natuurlijk en gezond was, als argument gebruikt kon worden in politieke debatten over heel andere kwesties. Dankzij de door links en rechts gedeelde morele norm die homoseksualiteit afwees, konden confessionele politici er de noodzaak van het algemeen beleid van het kabinet-Kuyper en de wet rond het hoger onderwijs mee verdedigen en er plannen met het oog op veranderingen in de rechterlijke organisatie en rond openbare leeszaal mee aanvallen. Links had hier geen verweer tegen. De afkeer van homoseksualiteit was zo algemeen dat rechts het wetenschappelijke discours rond dit vraagstuk als stok kon gebruiken om de linkse hond mee te slaan. Een wel heel heldere illustratie van die afkeer, wordt – tot slot – gevormd door de tekst die een lid van het hoogste adviesorgaan van de regering zich genoodzaakt zag te schrijven over het idee dat homoseksualiteit ooit als 'normaal' geaccepteerd zou kunnen worden: "dan ware het eene daad van genade van den Vader in de Hemelen,

die wereld te verdelgen als weleer Sodom en Gomorra!” (Rochussen 1904, 17) De intolerantie waar homoseksuele vluchtelingen nu het slachtoffer van zijn, staat al met al in de tijd heel wat minder ver van ons af dan we graag geneigd zijn te denken.

Noten

- 1 Voor meer informatie over samenhang van de zedelijkheidswetgeving en de zedelijkheidskwestie in het algemeen met verzuiling, zie bijvoorbeeld Stuurman (1983) en Sengers (2016).
- 2 Dit korte historische overzicht is vanuit de aard van de zaak grotendeels gelijk aan het historische overzicht zoals ik dat eerder heb gegeven (Van der Lee 2016).
- 3 Om misverstanden te voorkomen: ook al voor deze tijd bestonden mensen met een homoseksueel zelfbewustzijn, maar met de wetenschappelijke vaststelling van de homoseksuele identiteit ging ‘de homoseksueel’ ook bestaan voor anderen dan direct betrokkenen. Hij of zij werd iemand die door die seksuele voorkeur tot een bepaalde groep mensen ging behoren met specifieke kenmerken en karakteristieken. Zie voor oudere voorgeschiedenis homoseksualiteit in Nederland het werk van Van der Meer (1995) en van Noordam (1995).
- 4 De Nederlandse arts Von Römer (1904, 347) stelde vast dat er 687.375 tussenvormen bestonden.
- 5 De citaten uit dit debat in de Eerste Kamer op 29-01-1902 zijn achtereenvolgens terug te vinden in de Handelingen van die dag, de bladen 144, 145, 155, 156.
- 6 De citaten uit dit debat in de Tweede Kamer op 25-02-1904 en 26-02-1904 zijn achtereenvolgens terug te vinden in de Handelingen van die dagen, de bladen 1366, 1388, 1369, 1370, 1392.
- 7 De Tweede Kamer nam in februari 1904 het wetsvoorstel Hoger Onderwijs aan dat de Vrije Universiteit dezelfde rechten zou geven als de andere universiteiten. De Eerste Kamer verwierp echter in juli 1904 het wetsvoorstel. Kuiper ontbond toen de Eerste Kamer, omdat hij wist dat een nieuw gekozen Eerste Kamer wel over een confessionele meerderheid zou beschikken. Zo gebeurde en begin 1905 werd het wetsvoorstel alsnog aangenomen. Zie voor meer info Parlement (2016).
- 8 De citaten uit dit debat in de Eerste Kamer op 01-02-1905 zijn terug te vinden in de Handelingen van die dag, de bladen 259, 260, 261.
- 9 Volgens Hekma (2004) was deze Nederlandse afdeling van het Wissenschaftlich-humanitäre Komitee (WHK) dat Hirschfeld in 1897 opgericht had, de eerste homobeweging buiten Duitsland. Voor uitgebreide informatie over Schorer, zie Van der Meer 2007.
- 10 De citaten uit dit debat in de Eerste Kamer op 22-07-1908 zijn terug te vinden in de Handelingen van die dag, blad 373.
- 11 Hij verwijst hier naar Cort van der Linden, minister in het liberale kabinet-Pierson 1897-1901.
- 12 Eerste Kamer, Handelingen van 01-07-1910, blad 539. Gezien het feit dat op 9 december 1920 in een debat in de Tweede Kamer wordt aangevoerd: “Waar nu voortdurend gesproken wordt over bezuiniging, [...] daar is de uitbouw van het instituut van den alleen-rechtsprekenden rechter een uitstekende manier om hierin te voorzien” (Handelingen TK, blad 934) is in de periode 1910 - 1920 toch de alleensprekende rechter ingevoerd, maar ik heb niet kunnen vinden wanneer dit gebeurd is.

- 13 De citaten uit dit debat in de Eerste Kamer op 07-02-1911 en 08-02-1911 zijn terug te vinden in de Handelingen van die dagen, de bladen 354, 359, 360, 361, 385, 394.
- 14 Minister-president Heemskerk deed zijn belofte snel gestand, want een kleine maand na het debat in de Eerste Kamer kreeg de Centrale Vereniging voor Openbare Leeszaal en Bibliotheken (CV) een brief van hem van 3 maart 1911 waarin hij helder maakte welke eisen hij stelde aan het recht van de CV op rijks subsidie. De minister schreef onder meer: "dat lectuur van *iedere* richting in de leeszaal aanwezig zij. Verder zal elke onzedelijke lectuur, ook die welke een zoogenaamd wetenschappelijk tintje heeft voor altijd uit de leeszaal geweerd dienen te worden." (Schneiders 1997, 202) Ook verkregen in de jaren erna katholieke (1912) en christelijke (1916) leeszaal subsidie (Schneiders 1997, 211, 212).
- 15 De citaten uit dit Zedelijkheidsdebat in de Tweede Kamer in de periode 21-02-1911 tot en met 01-03-1911 zijn terug te vinden in Handelingen van 24-02-1911, de bladen 1526 en 1527 (TK 1911a).
- 16 Volgens de stemming in de Tweede Kamer, zie de Handelingen van 01-03-1911, blad 1568 (TK 1911b). Tot de tegenstemmers behoorden leden van de CHU als de gereformeerde De Savornin Lohman en de hervormde De Geer. Onder de overgrote meerderheid van de voorstemmers bevonden zich liberale Kamerleden als de niet-gelovige Teenstra, lid van de Vrijzinnig-Democratische Bond, een links-liberale partij, en de hervormde Van Karnebeek, lid van de Bond van Vrije Liberalen. Voor de biografische gegevens, zie www.parlement.com.

Literatuur

Aldrich, R. (red.) (2006),

Gay Life and Culture: A World History, London: Thames & Hudson.

Aletrino, A. (1901),

'La Situation sociale de l'Uraniste', in: *Ve Congrès Internationale D'anthropologie criminelle te Amsterdam sep.1901*, 25-36, (opgenomen in: *Psychiatrische en Neurologische Bladen* 5).

Van Dale Grote Woordenboeken (2009),

Van Dale versie 5.0. lemma 'homoseksualiteit', Utrecht/Antwerpen: Van Dale Uitgevers.

Discussie (1901),

Discussie over Aletrino's lezing, in: *Ve Congrès Internationale D'anthropologie criminelle te Amsterdam sep.1901*, 473-494, (opgenomen in: *Psychiatrische en Neurologische Bladen* 5).

Eindverslag EK (1911),

Eindverslag der Comm. van Rapporteurs Eerste Kamer over het ontwerp van wet tot bestrijding der zedeloosheid (1911), geraadpleegd via www.statengeneraaldigitaal.nl.

Handelingen Eerste Kamer en Handelingen Tweede Kamer; alle geraadpleegd via www.statengeneraaldigitaal.nl.

EK 1902, Handelingen Eerste Kamer, 29-01-1902.

TK 1904, Handelingen Tweede Kamer, 25-02-1904 en 26-02-1904.

- EK 1905, Handelingen Eerste Kamer, 01-02-1905.
 EK 1908, Handelingen Eerste Kamer, 22-07-1908.
 EK 1910, Handelingen Eerste Kamer, 01-07-1910.
 EK 1911, Handelingen Eerste Kamer, 07-02-1911 en 08-02-1911.
 TK 1911a, Handelingen Tweede Kamer, 24-02-1911.
 TK 1911b, Handelingen Tweede Kamer, 01-03-1911.
 TK 1920, Handelingen Tweede Kamer, 09-12-1920.
- Hekma, G. (1987),
Homoseksualiteit, een medische reputatie: de uitdoktering van de homoseksueel in negentiende-eeuws Nederland, Amsterdam: SUA.
- Hekma, G. (2004),
Homoseksualiteit in Nederland van 1730 tot de moderne tijd, Amsterdam: Meulenhoff.
- Lee, J.F. van der (2016),
 Sodoms zondaar of schepsel Gods? Negentiende-eeuwse homoseksuelen over hun relatie met God, in: *De Negentiende Eeuw*, 40, 34-53.
- Meer, T. van der (1995),
Sodoms Zaad in Nederland: het ontstaan van homoseksualiteit in de vroeg-moderne tijd, Nijmegen: SUN.
- Meer, T. van der (2007),
Jonkheer mr. Jacob Anton Schorer 1866-1957: een biografie van homoseksualiteit, Amsterdam: Schorer Boeken.
- Noordam, D.J. (1995),
Riskante relaties: vijf eeuwen homoseksualiteit in Nederland, 1233-1733, Hilversum: Verloren.
- Oosterhuis, H. (2000),
Stepchildren of nature: Krafft-Ebing, Psychiatry, and The Making of Sexual Identity, Chicago/London: University of Chicago Press.
- Parlement (2016),
 De ontbinding van de Eerste Kamer in 1904, webartikel op: www.parlement.com [laatst geraadpleegd mei 2016].
- Rochussen, W.F. (1904),
Tegen het onnadenkend steunen van eene ergerlijke en zeer gevaarlijke propaganda, Haarlem: De Erven F. Bohn.
- Römer, L.S.A.M. von (1904),
 Vorläufige Mitteilungen über die Darstellung eines Schema der Geschlechts-differenzierungen, in: *Jahrbuch für Sexuelle Zwischenstufen*, 6, 327-357.
- Schneiders, P. (1997),
Nederlandse bibliotheekgeschiedenis: van librije tot virtuele bibliotheek, Den Haag: NBLC Uitgeverij.

Sengers, E. (2016),

Roomsche socioloog – sociale bisschop: Joannes Aengenent als ideoloog en bestuurder van de katholieke sociale beweging 1873-1935, Hilversum: Verloren.

Stuurman, S. (1983),

Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat: aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland, Nijmegen: SUN.